

ДІАЛЕКТНИЙ СЛОВНИК СЛОБОЖАНЩИНИ: ПРОБЛЕМИ ФОНЕТИЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ

Анотація. Робота стосується практичної діалектної лексикографії; розглянемо більшість типів центральнослобожанських фонодіалектизмів, уведення/невведення яких до діалектного словника є дискусивним, запропоновано деякі компроміси щодо цього.

Ключові слова: ареал, говір, гіперизм, деафрикатизація, дисиміляція, діалектема, діалектна лексикографія, діалектний словник, епентеза, евфонічно-підсилювальний, коректність фонетична, субституція, фонодіалектизм, чергування.

Summary. The article considers the practice of Ukrainian dialectal lexicography; the greater part of types of the Central Slobozhansky Region phonetic dialectal units have been analyzed; the inclusion to/exclusion from the dictionary of which is controversial; some compromises in this aspect have been suggested.

Key words: area, sub-dialect, hyperism, de-affrication, dissimilation, dialecteme, dialectal lexicography, dialectal dictionary, epenthesis, euphonic-intensifying, phonetic correctness, substitution, phonodialectism, alternation.

Дарма, очевидно, нарікати, що діалектологічних лексико- і фразеографічних праць (зокрема словників) замало, а ті, що є, не всі достатні обсягом, різноманітністю фактажу, детальністю опрацювання матеріалу.

Зрозуміло, що у цій сфері порівняно немало зроблено й нині чиниться, досить хоча б згадати імена сучасних і ще недавно активних науковців Г. Аркушина, Б. Баденкової, З. Бичка, К. Германа, К. Глуховцевої, О. Горбача, Г. Гримашевич, М. Грицака, Й. Дзензелівського, О. Євтушка, В. Леснової, П. Лизанця, І. Магрицької, В. Мойсієнка, М. й О. Никончуків, І. Ніколаєнко, І. Сабадоша, Т. Сердюкової, З. Сікорської, В. і Д. Ужченків, Н. Хобзей, В. Чабаненка, Г. Шила й ін. Їхній унесок у діалектне словництво важко переоцінити, але ж не всі роботи навіть доступні для практичного використання, наприклад, словники М. Грицака [1], М. Руберовського, Ф. Шила.

Про настійну необхідність активізувати укладання словників місцевих говірних ідеться на кожних діалектологічних семінарах, конференціях (наприклад, у Житомирі, Запоріжжі, Києві, Львові, Ужгороді, Чернівцях), організаційно щодо цього немало робить Сектор діалектології Інституту української мови НАН України, а надто його завідувач професор П.Ю. Гриценко.

Теперішнім діалектологам у цій ділі слід поквапитися фіксувати територіальну традиційну лексику, семантику, фразеологію, словотворення, бо об'єктивно, здебільшого з позалінгвальних чинників, вони, як шагренева шкіра, зменшуються, нівелюються, зникають, до того ж є говірні території, лексикографічно представлені надзвичайно слабо, й одна з них – Центральна Слобожанщина (Харківщина).

Автор уже років зо три безпосередньо займається укладанням Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини), про що вже не раз ішлося в публікаціях, зокрема [3, 4, 5, 6], має фактичний матеріал, здобутий у різноманітні способи

(правда, неоднакового ступеня докладності), із 320 населених пунктів регіону (потенційно можливих – 1500-1550 пп.), що становить понад 20% від ситуативного максимуму. Діалектальний фактаж попередньо опрацьований, закарткований і складає близько 25000-30000 одиниць опису.

Понад те, уже маємо у попередньому комп'ютерно-принтерному варіанті 2 томи словника (I – „А”–„Д”, близько 300 сторінок і майже 3000 одиниць опису; II – „Е”–„Лашення”, теж на 300 сторінок і понад 3000 діалектем), очевидно, якщо не вдається до „гніздової” подачі та ще й додати індекс форм, то можна чекати 6-томного обсягу.

Укладач ареального словника (найчастіше він же й основний експлоратор) стикається з численними суб'єктивними й об'єктивними як технічно-організаційними, так і власне практично-теоретичними лінгвістичними (лексикографічними) проблемами, у розв'язанні яких часто доводиться вдаватися до компромісу. Спробуймо торкнутися їх, використовуючи нашу конкретну ситуацію – укладання Діалектного словника центральної Слобожанщини (Харківщини) ДСЦС(Х), бо вона, очевидно-чи, є типовою.

Певне застереження може викликати назва роботи, співвіднесення її матеріалу з адміністративно-діалектальною реальністю. Зрозуміло, що орієнтири „Харківщина” чи „Центральна Слобожанщина” не цілком певні, історично-територіально відносні, але на них можна все-таки погодитися, як ми „змирилися” зі співвідносними поняттями „степові говірки Донбасу”, „полтавські говори”, „лексика Житомирщини”, „лубенські говірки”, „говірки Одеської області”. Луганські (й не тільки) діалектологи по-слугуються назвою „східнослобожанські говірки”, то чому б не бути й „центральнослобожанським”? Адже певна територіально-мовленнєва цілісність дає деякі логічні й фактичні підстави для поділу детальнішого, нехай і небездоганного.

Ми свідомо наважилися обмежитися ареалом сучасної Харківщини, хоч і маємо немалий надійний фактаж із дотичних територій, яких практично

засвідчує говірну ідентичність (Бєлгородщина, Дніпропетровщина, Донеччина, Луганщина, Полтавщина, Сумщина), але ж не можна обійняти необіймане, бо включи ми матеріали прилеглої смуги шириною 10–15 км, як у когось постане запитання, а чому не 40–50 км?

Недругорядним показником у роботах такого типу є кількість обстежених пунктів. Зрозуміло, що (за умови достатньої якості) чим більше сіл досліджено, тим краще, але „тотально” обстежити 1650 пунктів навіть Харківської області навряд чи реально, тим паче у відносно стислі терміни. Об’єктивно й те, що фактажем не всі вони є ситуативно прийнятними для української територіальної діалектології, бо більшість райцентрів помітно зросійщено, є понад сто сіл із традиційним російським мовленням. Сподіваємося на час завершення роботи мати матеріали із 360–365 пп, що можна вважати відносно достатньою представницькою кількістю.

Цілоком природно, що ми, як і будь-який інший „ареальний” діалектолог, маємо дбати й про сумірно-кількісну репрезентативність регіону: ідеться про більш-менш рівномірну сітку (мережу) обстеження Харківщини. На жаль, із організаційно-технічних причин не всі райони території представлені рівноважно: Близнюківський, Краснокутський, Лозівський, Харківський – по 18–20 пунктів, Барвінківський, Дворічанський, Кегичівський, Коломацький, Печенізький, Шевченківський – лише по 4–8. Звичайно, за 2–3 роки ситуацію можна дещо залагодити, але, очевидно, далеко не в ідеальному варіанті.

Може бути й окрема розмова про питальники, програми для збирання фактажу. Ми, власне, використовували всі можливі: до ДАУ, ЗЛА, ЛАУМ; спеціалізовані й регіоналізовані (В. Горбачук, А. Поповський, А. Сагаровський, Р. Сердега й ін.).

Коли ж ідеться про власне діалектний матеріал, то використовуємо й здобутий за питальниками, й із тематичних (цілеспрямованих) і невимушених розмов з інформаторами, а також вибірково діалектизми із творів С. Александрова, В і П. Іванових, І. Манжури, П. Чугуєвця, Я. Щоголева, Д. Яворницького, зі Словаря української мови (за ред. Б. Грінченка) і Словника мови творів Г. Квітки-Основ’яненка.

Удалися ми й до такого методу дозбирування й уточнювання: дали викладачам і студентам на діалектологічну польову практику 2007 р. роздруковку 1-го тому ДСЦС(Х), щоб вони у різні способи перевіряли його (є/відсутнє слово, значення; можливі інші семи, лексеми з цими значеннями; відмінності у фонетичній формі, дериваційні особливості тощо). Плануємо шоліта таким чином апробувати матеріали чергового тому з попереднього року.

Завжди „дражливим” для укладача є питання коректності транскрипції. Ми, наприклад, зважаючи на певну територіально-віково-індивідуальну факультативність деяких загальновідомих фонетичних

явищ і намагаючись уникнути технічно-видавничих труднощів, навіть у „безсумнівних”(?) діалектизмах (лексичних, семантичних, фразеологічних, словотвірних, граматичних) не позначаємо помірне „взаємонаближення” ненаголошених [є] й [и], незначне „укання”, часткове „акання”, малопомітну втрату дзвінкості, препалатальність [л], середність [ч], асимілятивну м’якість приголосних і под.

Незважаючи на таку компромісну „раціоналізацію”, питань представлення у словнику фонетичних особливостей лишається багато. Власне, як частково й на інших рівнях, багато в чому проблема зводиться до визначення достатнього ступення діалектності й кількості форм, про що і хочемо поговорити, оперуючи центрально-східноукраїнським говірним фактажем як реальною даністю (без діахронних і соціолінгвістичних коментарів).

На досліджуваній території, зокрема, маємо:

– „відхилення” у чергуванні [о], [є], з [і]: *бу́йвол, война, голоу́ка, гост', дом, жм'ілиха, іней, кат'ір, кат'ірок, каш'іл', корен', молодост', мол', погреб, розкош, старост', хар'коу́с'кий, ход, хутор, шашел';*

– „вузький” [и]: *бра́т'ік, бригад'ір, буд'іл'н'ік, з'іма́, з'і́мн'ій, з'і́мовик, з'і́муват', зонт'ік, кас'ір, команд'ір, кр'і́т'іка, с'і́мпат'ічний, с'і́мпат'і́я;*

– пом’якшений (м’який) приголосний перед [є]: *б'і́л'є́т, б'і́л'є́тик, каб'і́н'є́тик, л'є́ктор, лі́т'є́рату́ра, н'є́рв, н'є́рвиний, н'є́нс'іон'є́р, н'є́нс'і́я, н'є́нка, н'є́шка, се́тка, т'є́хн'ік, т'є́хн'і́ка, т'є́хн'і́чс'кий;*

– першопочатковий [и]: *іграшка, ігру́шка, ідол, ідол'а́ка, ікау́ка, ікат', іку́ха, ікра, ікр'а́нка, імен'о, іна́к, іна́чий, індик, індичка, інду́ша, інду́шка, і́н'ій, і́нчий, іржа́, іржа́вий, іржа́т', іржу́ха, і́скра, і́скрит', і́скрин'ий, і́скрен'о, і́стик;*

– евфонічно-підсилювальний першопочатковий [і]: *і́зв'і́рат', і́зві́зуват', і́згортат', і́змен'ат', і́зм'і́на́ц':а, і́змок'ат', і́змор'ува́ц':а, і́зн'і́мат', і́зноу́, і́зроста́ц':а, і́л'го́та, і́л'го́тний, і́зці́бр'ува́т', і́зці́бриний, і́зці́лінний, і́зці́лува́т, і́рва́т', і́с'є́пат';*

– епентетичні голосні: *волоше́бник, волоше́бни́ца, д'і́кабир', канапо́т, канахве́та, кан'і́верт, к'і́лометр, конбай́н, ку́л'і́єр, ку́л'і́єрша, л'і́тер, ме́тер, мотоци́кол, нойа́бир', окт'а́бир, с'інт'а́бир';*

– гіперизми щодо „акання”: *бокляжа́н, вол'і́дол, ковал'є́р, кон'а́т („канат”), конва́ („канва”), кон'і́стра, обро́коса, овар'і́я, агроном, ока́ц'і́я, окорд'і́он, олба́ниц', опара́т, опара́тна, оп'інд'і́ц'і́т, опит'і́т, опте́ка, орм'а́ни, орм'а́нин, ородро́м, с'і́порато́р;*

– гіперизми щодо „укання”: *зопин'а́т', зостр'і́ват', одова́, одове́ц', оту́лка („втулка”), опир', опира́ка, от'у́г, от'у́жит, от'у́жок;*

– гіперизми щодо знедзвінчення: *бл'омба, га́руз („гарус”), гоу́рах, гри́б („грип”), дебо́ж („дебош”), д'і́абед, тенжа́л, гра́н („кран”), живогло́д, зрок („строк”), кардо́на, ко́бчик („куприк”), обте́ка, оу́тобуз, пенз'і́я, р'у́мзат';*

– епентетичні приголосні: *і́мн'а, ка́вустик, каву́чук, кака́ва, калаву́р, калаву́рит', кре́м'ла́х, кре́м'ла́шок, мн'а́со, мн'а́та, мн'а́т', мн'а́ч, памн'а́т', с'і́мн'а, с'і́мн'а́* (до цього слід зауважити, що зафік-

совано немало форм із „мінусовою епентезою”: *в'азка, в'анут', зробиний, каун, кауниц'а, м'асо, м'ат', облупиний, пам'ат', п'іон'ія, паук, с'ім'а, с'ім'а, уловиний, урём'а*);

– деаффрикатацію [д'ж], [д'з], [д'з]: *бжолá, глáжиний, жм'ілик, застужиний, звонар', звонкий, зв'áкалка, зв'áкат, зглáжуват', зглáд'аний, зелен'чáт', зелен'кáт', зéркало, зглáд'уват', зглáжуват', з'об, з'обáстий, з'обáт', з'убка, з'урчáт', кокургуза, кокургузник, кукуруза, пчолá, р'áжиний*;

– дисиміляцію у сполуці [чн]: *бр'у́иний* („брючний”), *дашиний, дашник, заошиний, заошник, наконéшник, ношиний, ношник, огурéшний, п'ідкладошиний, помошник, серде́шник, смашний, уда́шиний*;

– нем'який (твердий) [л] перед приголосним: *б'ізд'елник, болний, болниц'а, буді́лник, здол'ник, молоті́лчик, подава́лчик, рос'олник, руб'і́лник, салній, силний, сі́лно, скида́лчик, холоди́лник*;

– м'який р [р'] у кінці (слова): *базар', бо́ндар', бубир', буквар', вагар', вагар'ка, доктор', знахур', знахур'ка, зор'ка, казар'ка, қал'індар', кватир'ка, кобзар', козир', козир'ка, комор'ка, кондухтор', кондухтор'ша, косар', қосар'ка, кучер' („візник”, „локон”), кушир', кушир', лагер', монастир', повар', сахар', стоўбур'*;

– „субституцію” [ф]: *асвал'т, асвалт'іруват', ав'і́р'іст, бухéт, катахвáлка, охви́цёр, хва́брика, хва́бришиний, хват, хва́ра, хвámі́'ія, хвал'и, хвал'и́уват', хвасáд, хвата („фата”), хвае́тон, хвейервэрок, хверз'а, хвэ́рма, хвэ́ришал, хвинэ́ра*,

хв'із'іка, хвóрма, хомі́л'ія, хóрма, хронт, хун-дамент...

Зрозуміло, що ми розглянули не всі фонетичні особливості, кількісне і якісне представлення яких у словниках викликає проблеми. Ясно і те, що вони є неоднакової частоти вживання, різного ступеня перспективності, здебільшого їх говірна реалізація залежить від позалінгвальних чинників (вік, освічення, рід і вид занять, мовленнєво-життєва активність носіїв), нерідко вони співіснують із іншими реалізаторами, є факультативними. Але вони – цінна синхронна реальність, не зважати на яку не маємо права.

Як представлено такі явища у лексикографічних роботах із сусідніх мовленнєвих територій, зокрема Луганщини, Нижньої Наддніпрянщини, Полтавщини? По-різному, але, річ ясна, неповно. Це відносно зрозуміло, адже йдеться не про „тотальні фонетичні словники”, хоча більшість звукових особливостей автори подають: адже це інформативні ознаки говору; неодмінно фонодіалектеми присутні у транскрипційному зображенні лексичних, фразеологічних і словотвірних місцевих особливостей.

Що діяти з більшістю інших фонодіалектизмів? Можливо, певну кількість їх подати у власне словнику, а про решту (як про типи) поінформувати у вступному описі.

Очевидно, що з проблемами фонетичної коректності (якісної і кількісної) стикається ареальний лексикограф будь-якої говірної території, принципово розв'язати їх можна загалом кваліфікованих діалектологів.

Література

1. Грицак М. Словник українських говорів Закарпатської області. – Інститут української мови НАН України. – Київ (машинопис).
2. Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектологічних словників: Тези доповідей. – Чернівці, 1960. – 52 с.
3. Сагаровський А. Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини). – Харк. нац. ун-т. ім. В.Н. Каразіна, 2006. – Т. 1. – 300 с. (машинопис).
4. Сагаровський А. Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини). – Харк. нац. ун-т. ім. В.Н. Каразіна, 2007. – Т. 2. – 300 с. (машинопис).
5. Сагаровський А., Іваштенко О. Чергова сторінка українського діалектного словництва // Вісник Харк. нац. ун-ту. – 2005. – № 707. – С. 192–195.
6. Сагаровський А. Українська діалектологія: Навчально-методичні матеріали для студентів філологічного факультету. – Харків: НМЦ Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2005. – 56 с.